

*Мельник Вікторія
(Полтава, Україна)*

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОСТЮМ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ НАРОДУ

Костюм – явище конкретно-історичне, продукт розвитку даного етносу, нації, етнографічної або локальної групи. Він відбиває цей розвиток специфікою своїх функцій, матеріалу, крою, способів носіння, самотності колориту, орнаментики, різних доповнень, неповторністю загального силуету.

Залежно від схожості природно-географічних умов, характеру виробничої діяльності, шляхів соціально-економічного та історичного розвитку, від етнічної та антропологічної спорідненості та етнокультурних взаємозв'язків спостерігається і ступінь близькості, а часом спільності в костюмі різних народів. Риси такої спільності, що виробилися на певному етапі розвитку етносів, стійкіші за більш пізні впливи. Саме тому ознаки етнічної специфіки та етнокультурної спорідненості в костюмі різних народів є важливим джерелом пізнання етнічної історії від найдавніших часів до наших днів.

Таке значення традиційного костюма підкреслювалося багатьма дослідниками, але до вбрання спершу підходили переважно як до явища культури, що розвивалося за своїми законами, обмежуючись констатацією самого зразка одягу, характеристикою його крою тощо. Погляд на традиційний костюм як на предмет етнографічного вивчення у свою чергу викликав історико-культурну спрямованість методики. Костюм став сприйматися як явище, котре має певні якісно-розпізнавальні ознаки народного чи національного духу. Проте лише деякі дослідники переконливо доводили, що традиційний костюм є важливим продуктом культури конкретного народу, і вивчення цього явища проливає світло на питання генезису даного етносу, його історичного розвитку, наочно розкриває етнокультурні взаємозв'язки і взаємовпливи

Так, відомий етнограф Д.Зеленін, класифікуючи те чи інше етнокультурне явище, розподіляв його за певними ознаками (на основі конкретного матеріалу) на види, групи, типи, підтипи тощо, намагався визначити ареал поширення кожного з них, прив'язуючи його до певної місцевості, національної, етнічної або локальної групи населення з їхньою історією, мовою, іншими явищами культури та побуту. Причому якщо в одних випадках учений простежував історію якогось явища з моменту його походження, то в інших вони цікавили його саме як джерело вивчення етнічної історії та етнокультурних зв'язків

На основі порівняльного етнографічного аналізу одягу слов'ян в його історичному розвитку, на відміну від інших дослідників, які стверджували, що український одяг підлягав значним змінам під впливом як східних, так і західних сусідів, Д. Зеленін дійшов висновку, що не можна розглядати будь-яку спорідненість форм як просте запозичення. «При запозиченні та перехресненні різних культурних елементів,— писав він,— жоден народ не

засвоює механічно чужого, а завжди творчо видозмінює, пристосовує та переробляє це чуже».

В.Куфтін, обґрунтовуючи важливість порівняльного методу у вивченні традиційного вбрання як історичного джерела, підводить теоретичну базу під такого роду дослідження. Зокрема, аналізуючи костюм, він робить спробу з'ясувати походження та складові елементи одягу певної етнографічної групи.

Узагальнивши в середині 50-х років величезний матеріал стосовно одягу східнослов'янських народів, Г. Маслова наголошує, що ці дані із застосуванням здобутків лінгвістики, археології, історії, антропології відкривають можливість глибше опанувати складні питання етногенезу. Слідом за її ґрунтовною працею з'являється ціла низка монографій і статей, присвячених дослідженню етнокультурних зв'язків слов'янських народів, і саме на матеріалах одягу.

У наступні роки традиційне вбрання розглядалося дослідниками у багатьох аспектах, зокрема: як важливе історичне джерело, що відбиває походження і різні етапи розвитку етносу; як явище культури, в якому зберігаються сліди взаємовідносин між різними етносами на конкретних історичних етапах;

– як одна з важливих ознак національної належності, етнічної самосвідомості;

– як художньо-культурне явище, котре узагальнює практичний досвід народу у різних напрямках мистецької творчості;

– як нашарування традицій національної культури, найкращі риси яких використовуються та вдосконалюються кожним наступним поколінням.

Зупинімося коротко на напрямках дослідження традиційного костюма як історичного джерела.

Кожний елемент традиційного одягу, виконуючи вже відомі нам функції, являє собою сплетену, зв'язану або зшиту з того чи іншого матеріалу форму, утворену кроєм і зшиванням, а також різними способами пов'язування чи носіння. Одягнені у чіткій послідовності, у певний спосіб, всі елементи вбрання об'єднуються в певний комплекс, який у кожній місцевості і в кожний історичний період має локальні особливості силуету, об'ємної форми, колористики, декоративно-орнаментального вирішення та опорядження.

Як елементи, так і різноманітні доповнення й атрибути одягу виготовлялися та об'єднувалися в комплекс відповідно до конкретних природнокліматичних, історичних, економічних умов, були розраховані на певний антропологічний тип населення з його психологічними, естетичними та етичними уявленнями і нормами, соціальною та національною належністю й самосвідомістю, що відповідало рівневі розвитку культури даного етносу. Саме порівняльний аналіз етнографічних ознак елементів чи доповнень комплексів убрання дає важливу

інформацію щодо етнічної історії народу.

Кожна деталь традиційного одягу має свою назву, яка не завжди збігається з назвами аналогічних за матеріалом, формою, кольором, оздобленням елементів інших комплексів, котрі побутують в іншому етнографічному середовищі. Зіставлення реалій з термінами, врахування ареалів їхнього побутування є також важливими етнокультурними характеристиками історичного розвитку окремих регіонів.

Ми вже згадували, що матеріалами для одягу українців, як і багатьох інших народів, здавна були шкури тварин (з хутром або без нього), вовна та рослинні волокна, з прядива яких або відразу виробляли деталі одягу (поясний одяг у вигляді незшитого шматка тканини, пояси, жіночі рушничоподібні деталі головних уборів тощо), або спочатку тканини для нього. Для окремих елементів одягу (взуття, чоловічих головних уборів) широко користувалися рослинними стеблинами, корою дерев або самою деревиною. Місцеві матеріали, що вживалися для традиційного вбрання, свідчать про його давнє походження, а також про уміле використання природної сировини, розвиток і удосконалення ремесел і промислів із виготовлення та обробки тканин, шкіри, хутра, а також пошиття різноманітних видів одягу.

До широкого вжитку входили й привізні матеріали – не менш важливе джерело вивчення етнічної історії українців. Уже на ранніх етапах розвитку суспільства на нашій території по матеріалах, що використовувалися для одягу, або по деталях костюма можна простежити давні етнокультурні зв'язки. Жваві сухопутні й водні торговельні шляхи, що пролягали на українських землях, торгівля з сусідніми народами, а також із розвиненими країнами Сходу і Заходу, Півдня і Півночі забезпечували постійний обмін товарами. Прядиво, фарби, тканини, прикраси; деталі одягу, які потрапляли в Україну з-за кордону, розкривають різнобічні етнокультурні контакти населення різних регіонів України в певні історичні періоди, вплив цих контактів на формування традиційного одягу українців.

Матеріали, з яких виготовлявся український національний костюм, являють собою дійсно невичерпне поле для дослідження. Сировина, переплетення, ширина полотна для натільного одягу; орнаментально-колористичне вирішення і техніка ткання вовняних матеріалів для незшитого поясного одягу, поясів, головних уборів тощо; використання різноманітних місцевих і привізних матеріалів для нагрудного одягу; обробка та колір сукна для верхнього осінньо-весняного одягу; обробка і колір хутра для зимового одягу; способи плетіння взуття із рослинних стеблин; обробка та якість шкіри для взуття; використання різних матеріалів для головних уборів тощо, – етнографічний аналіз кожного з цих питань, розкриваючи локальні особливості традиційного одягу, проливає яскраве світло на етнічну історію українців.

Важливими етнографічними класифікаційними ознаками і водночас

виразним історичним джерелом є способи утворення форм традиційного костюма: крій, способи одягання, носіння (пов'язування, драпірування, підтикання тощо) різних елементів і деталей убрання. Наявність різних прийомів формоутворення одягу: за допомогою незшитих шматків тканини (пояси, жіночий поясний одяг і головні убори), а також зшитих глухих форм типу сорочок, спідниць, чоловічого шаровароподібного поясного одягу, складних жіночих головних уборів тощо – наочно демонструє, що саме на території нинішньої України відбувалася етнокультурна взаємодія цивілізацій античного світу з північними племенами, що пересувалися на південь, і азіатськими кочовиками Північного Причорномор'я, які рухались на захід і північ.

В українському селянському костюмі майже до ХХ ст. зберігся поширений ще в Давній Русі вид поясного одягу, що складався з незшитих одного (дерга, опинка, обгортка) або двох (запаска) шматків тканини, закріплених на талії. Стегнова пов'язка зі шматка тканини є тим прототипом, з якого розвинулися різноманітні види поясного одягу. Еволюція незшитого поясного одягу в Україні відбувалася не в напрямі вдосконалення крою, а за рахунок розвитку народного художнього ткацтва. Архаїчні форми незшитого одно- або двоплатового поясного одягу, які широко вживалися на Наддніпрянщині, Поділлі, у західних областях, розрізняючись орнаментально-колеристичним оформленням, мали спільні риси з румунською та молдавською «катринце», болгарською «престілкою». Це свідчить про давнє коріння цього виду вбрання.

Слово «дерга», яким називається один із побутуючих в Україні ХІХ ст. видів одноплатового розпашного поясного одягу з товстого саморобного сукна, має декілька значень: це й товста тканина, попона, і полотнище вовняної чорної тканини, що його носили літні жінки, це й покривало, маленький килим. Можна припустити, що цей вид одягу походить із тих часів, коли шматок тканини виконував функції і поясного одягу, і наплічного покривала, і ковдри.

Якщо в Україні прямокутний шматок тканини набув поширення як поясний одяг, то в інших народів, наприклад балтських, він аж до ХХ ст. мав призначення лише наплічного покривала. Побутуюча у ХІХ – на початку ХХ ст. у південних росіян польова, а також українська плахта, поширена на Наддніпрянщині, мали спільність у художньому оформленні саморобної вовняної тканини, в характері зшивання полотнищ, у способах носіння. Тривале побутування на значній території розпашного поясного одягу із щільної вовняної тканини пояснюється стабільністю функцій, які він виконував відповідно до кліматичних умов Східної Європи, а також характеру трудового процесу.

Загальним типом поясного одягу селян південноросійських губерній, а також мешканців значної території Білорусі (так само як і західних та південних слов'ян) була спідниця – зшитий поясний одяг, який генетично пов'язаний із незшитим. В Україні спідниці мали значну кількість

локальних варіантів за рахунок різної якості й техніки виконання саморобної тканини, її малюнка, колориту. Місцеві особливості позначалися і на назвах цього виду вбрання.

Андарак і літник – спідниці, які побутували на Українському Поліссі (Житомирщина, північ Київщини) і були аналогічні білоруським. Вони виконувалися з товстої вовняної чи полотняної тканини з малюнком у вигляді вертикальних смуг яскравих кольорів на червоному тлі або були суцільночервоного кольору з широкою смугою орнаменту знизу.

У центральних районах Наддніпрянщини, на Поділлі в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. найбідніші жінки носили стародавні полотняні спідниці, прикрашені саморобною вибійкою, так звані димки, мальованки, друкованиці. На Львівщині вовняна спідниця з вертикальними яскравими смугами та щільно закладеними дрібними зборами називалася цюрц. На Волині та Рівненщині вона виконувалася з білого полотна, закладалася у дрібні збори і знизу прикрашалася широкою смугою тканого червоного орнаменту. Спідниця бойківчанок – фартух – прикрашалась по низу вишивкою – циркою, яка нагадувала полтавське різьблення; лемки гофровану спідницю (кабат, сукню) робили з яскравої вибійчастої тканини.

На півночі Київщини та Чернігівщини відома так звана спідниця до нагрудника. На нинішній Кіровоградщині така спідниця називалася шарафаном. Одяг подібного типу також поширений у Білорусі й близький до російського сарафана на лямакх. Варіант спідниці до нагрудника у вигляді андарака з пришитим ліфом разом із орнаментованою запаскою-попередницею мав спільні риси з одягом південних слов'ян та безпосередньо з болгарською «дрехою», яку також носили з орнаментованою «престілкою».

Порівняно значне поширення російського народного одягу з шарафаном і відсутність останнього в Україні (крім суміжних територій) можна розглядати як різні напрями розвитку одного виду давньої форми одягу. У росіян він пішов шляхом упровадження безрукавного довгого глухого (що одягався через голову) одягу типу сарафана, в Україні – трансформувався в різні види розпашного безрукавного нагрудного одягу, що відрізнялися формою, довжиною, оформленням [2, с. 8].

Еволюція нагрудного безрукавного українського одягу починалася також від глухих нерозпашних форм: прикладом можуть слугувати західноукраїнські бунда й камізеля. Керсетки, що набули більш розвинених форм, входили в комплекс убрання Середньої Наддніпрянщини разом із саморобною святковою плахтою або повсякденними запаскою та дергою, а з розвитком мануфактурного виробництва – зі спідницею. Керсетки у ХІХ ст. носили й росіянки (переважно у центральних та південних областях), однак не пов'язували їх із певним комплексом одягу[5].

Розширений донизу клинами крій дістав розвиток у верхньому одязі східнослов'янських народів, зокрема українців. Такі вироби виконувалися з

саморобних, а часом із фабричних матеріалів (шу-шун, бурнус, свита, керея). Цей крій набув особливого поширення у плащопо-дібному одязі. Широко побутуючий в Україні XIX ст. плащоподібний одяг однотипного крою (керея, сіряк, затула, кобеняк, бурка, свита з кобеняком) шили частіше з одного або двох перегнутих на плечах полотниць сукна, а по боках від пройми до низу вставляли два великих клини. Застібок такий одяг не мав. До невеликого комірця пришивався прикрашений вишивкою капюшон (відлога, затулок, кобка, каптур, богородиця). Одяг подібного типу на Наддніпрянщині називався халат, на Лівобережжі переважала назва сіряк (від кольору сукна), на Правобережжі – кобеняк, по всій Україні – керея. Назва опанча збереглася в українському реліктовому одязі, а саме на Поділлі. Вона має загальнослов'янське коріння і сягає терміна «япончица», що згадувався у «Слові о полку Ігоревім».

Одяг, близький до українського кобеняка з валяного сукна з капюшоном, носили у XIX ст. на Північному Кавказі пастухи та вівчарі. У кабардинців, адигейців, карачаївців та балкарців він називався «гебенек», у осетинів – «джебен», у Західній Грузії – «гвабана», в Абхазії – «агубанак», що може бути наслідком давніх українсько-кавказьких зв'язків. Аналогічний одяг траплявся у монголів – «хевнег», у персів – «кепенек», а також в угорців – «кьопен'ег».

Стійке побутування одягу, котрий має типологічну схожість у різних народів, свідчить не лише про взаємовпливи їхніх культур, а й про найбільш вдалу відповідність форми одягу його функціональному призначенню, що є цінним і для сучасної практики.

В Україні на кінець XIX – початок XX ст. не зберігся архаїчний, спільний для ранніх етапів буття всіх східнослов'янських народів глухий верхній одяг – дістав розвиток його розпашний варіант. Така ж ознака, як наявність або відсутність рукавів, виявилася стійкішою. До одягу без отвору для рук належать стародавній гуцульський плащ – гугля, а також гуня, чуга з «фальшивими» рукавами; зберігся і спосіб носити верхній одяг, накидаючи його на плечі (наприклад, гуцульський кептар або наддніпрянську свиту). В цілому ж формоутворення верхнього одягу з саморобного сукна набуло в Україні значного розвою: в кінці XIX – на початку XX ст. тут побутували не тільки прямоспинні або розширені від пройми клинами халатоподібні типи його крою, а й різноманітні варіанти приталеного багатоклинного верхнього одягу [1, с. 12-13].

Характерна для національного верхнього вбрання значна типологічна різноманітність, пов'язана зі специфікою природно-кліматичних умов і господарської діяльності, соціально-майновою нерівністю, а також з етнокультурними впливами, підтверджується й поширенням в Україні з давніх часів осінньо-весняного одягу з мануфактури місцевого виробництва або завезеної з інших країн. Стародавній верхній одяг із покупних тканин, дуже розширений донизу, вільного халатоподібного крою (шушун, шушпан, халат, бурнус)

наприкінці ХІХ ст. молоді й літні заміжні селянки одягали в урочистих випадках: на свято, до церкви; використовувався він і як обрядовий одяг під час весілля. Його робили різної довжини з набивного ситцю або тонкої вовни, з великим виложистим коміром; спинка у верхній частині, під коміром, закладалася у дрібні збори, утворюючи виразний об'єм усього вбрання. [3, с. 5–6].

Генетично спільним для східнослов'янських народів був зимовий одяг з овечих шкур. В Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. він визначався багатством крою, оздоблення й колориту. Це так звані тулуб'ясті, або круглі, до стану і до клинців нагольні кожухи, дуже давні за походженням.

Окрім основних компонентів костюма, важливим джерелом етнографічних знань слугують такі його елементи, як головні убори, взуття, пояси та прикраси, котрі підкреслювали призначення одягу, вносили композиційну рівновагу, значно урізноманітнювали його.

Активізація економічних та культурних взаємин між народами, характерна для пізніших періодів української історії, супроводжувалася поступовим переходом від локальної замкненості до розвинених торговельних зв'язків, широкого обміну інформацією та широкого споживання продуктів індустриального виробництва. Все це призводить до зменшення кількості обов'язкових етно диференціюючих ознак, ба навіть до їх нівелювання в матеріальній і духовній культурі та безпосередньо в одязі, який ще недавно так яскраво відрізняв етноси.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція і орнаментация /В. Білецька // Матеріали до етнології та антропології. Львів, 1929. Т. 21–22, ч. 1.
2. Бойко В. М. Українські народні традиції в сучасному одязі / В.М. Бойко. – К., 1970.
3. Будзан А. Художні вироби з бісеру / А.Будзан // Нар. творчість та етнографія, 1976.
4. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис / О. Воропай. - Київ, 1991.
5. Дудар О. Художнє ткацтво Полісся / О. Дудар // Народні художні промисли України. - Київ, 1979.
6. Жолтовський П. М. Український живопис XVII–XVIII ст./ П.М. Жолтовський. - Київ, 1978.
7. Кара-Васильєва Т. В. Українська вишивка: Альбом / Т.В.Кара-Васильєва.- Київ, 1993.
8. Матейко К. І. Головні убори українських селян до початку ХХ ст. / К.І. Матейко // Нар. творчість та етнографія, 1973. - № 3.
9. Матейко К. І. Використання в сучасному одязі елементів традиційного вбрання / К.І. Матейко, С. Й. Сидорович // Нар. творчість та етнографія. 1963.
10. Нариси історії українського декоративно-прикладного мистецтва. - Львів, 1969.
11. Стельмащук Г. Г. Традиційні головні убори українців / Г.Г. Стельмащук. - Київ, 1993.